

WIZJA STWORZENIA ŚWIATA I CZŁOWIEKA W KATECHETYCZNYM PRZEPOWIADANIU JANA PAWŁA II – UJĘCIE BIBLIJNE I PATRYSTYCZNE

Słowa kluczowe: stworzenie, świat, obraz, podobieństwo, katechezy Jana Pawła II

Key words: Creation, World, Image, Likeness, John Paul's II Catechesis

Schlüsselworte: Schöpfung, Welt, Bild, Ähnlichkeit, Katechesen von Johannes Paul II

Prawda o stworzeniu wszechświata i człowieka to temat, który dość często pojawia się w teologicznych rozważaniach i jest wciąż aktualny. Przypomniał o tym niedawno swoją encykliką *Laudato si'* Ojciec Święty Franciszek¹. Pytania o stworzenie są okazją do refleksji nad objawionymi przekazami stanowiącymi *verba et gesta Dei* aktu stwórczego. Prawda ta, zastanawia nie tylko osoby żywo związane z życiem religijnym, ale także poszukujące i wątpiące.

Środowe katechezy Jana Pawła II stanowiły bardzo ważny element papieskiego nauczania, a zarazem stały rodzaj przepowiadania kościelnej nauki w różnych jej aspektach. Były systematycznie wygłaszane do wiernych od 25 października 1978 roku, aż do środy 30 marca 2005 roku, kiedy Papież nie mogąc już mówić, katechizował zebrane rzesze swoim wymownym milczeniem². To właśnie pomiędzy tymi datami zawiera się 27-letnie katechetyczne posługiwanie Jana Pawła II, realizowane w czasie środowych audiencji generalnych. Stanowiło ono potwierdzenie słów z papieskiej adhortacji *Catechesi tradendae*, poświęconej katechizacji w naszych czasach³.

* Marzanna Klepacka – mgr lic. teologii, absolwentka Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie, Sekcja św. Jana Chrzciciela, ukończona specjalizacja rodziny z przygotowaniem w zakresie edukacji rodzinnej i wychowania seksualnego, poradnictwo rodzinne, absolwentka teologicznych studiów podyplomowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, seminarium naukowe – Historia Kościoła starożytna i średniowieczna, doktorantka na Wydziale Historii Kościoła i Patrologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Treści przełożonego artykułu w większości zaczerpnięto z pracy magisterskiej: M. Klepacka, *Stwórczy akt Boga w świetle katechez Jana Pawła II*, napisanej pod kierunkiem ks. dra hab. W. Hanca, prof. UKSW, Warszawa 2009.

¹ Por. Ojciec Święty Franciszek, Encyklika *Laudato si'*: *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015.

² T. Panuś, *Wstęp do Katechez*, w: Jan Paweł II, *Dzieła Zebrane*, t. VI: *Katechezy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 9.

³ Por. Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *O katechizacji w naszych czasach Catechesi tradendae*, 1, w: *Adhortacje Apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. I, Kraków 2006, s. 9: „Dziełu

Tematyka papieskich katechez była różna. I tak np. w roku 1978 Papież rozpoczął cykl katechez zawierających refleksje zatytułowane: „Horyzonty aksjologiczne życia chrześcijańskiego”, w których podejmował tematykę cnót teologicznych. W latach 1979–1984 Jan Paweł II odnosił się do zagadnień ciała, czyniąc to w kontekście sakramentu małżeństwa. Przez kolejne lata tj. 1984–1995 tematem katechez były poszczególne artykuły *Credo*, zaś ich owocem stało się nauczanie poświęcone wierze w Boga Ojca, Syna Bożego, Ducha Świętego oraz w Kościół. To nauczanie znalazło swoje miejsce także w wielu publikacjach mających formę wywiadów z Papieżem, przedstawiało ono indywidualny pogląd Papieża na kluczowe pytania religijne nurtujące współczesnego człowieka. „Było to mówienie Papieża (od siebie) do współczesnego człowieka, które stało się niejako ostatnim szczeblem nauczania wiary, zawartego w konstytucjach i encyklikach, adhortacjach i listach apostołskich, głoszonego podczas papieskich pielgrzymek i środowych audiencji. Według kard. Stanisława Nagy’ego całe to nauczanie ukazało, że splątane drogi ludzkiej egzystencji można rozplątać, ale tylko przez uczciwe traktowanie sumienia i przyjęcie Ewangelii żyjącej w Kościele i pod opieką Ducha Świętego, w ramach misji niezawodnego nauczania tegoż Kościoła”⁴.

W powyższym kontekście należy także postrzegać katechezy Jana Pawła II dotyczące stworzenia. To właśnie akt stwórczy stał się dla Papieża kluczem do teologicznych refleksji, w których wyjaśniał chrześcijanom relacje zachodzące pomiędzy człowiekiem i Stwórcą, Słowem Bożym zawartym na kartach Biblii a nauką. Poprzez wykładnię tych podstawowych prawd wskazywał on, że katecheza o stworzeniu ma pierwszorzędne znaczenie, gdyż odnosi się do podstaw chrześcijańskiego życia ludzkiego, precyzując odpowiedź wiary na podstawowe pytania, stawiane przez ludzi od zarania dziejów: „Skąd pochodzimy? Dokąd zmierzamy? Jaki jest nasz początek? Jaki jest nasz cel? Skąd pochodzi i dokąd zmierza wszystko, co istnieje? [...] Przy czym dwa pytania: pytanie o początek i pytanie o cel, są nierozdzielne. Obydwa decydują o sensie i ukierunkowaniu ludzkiego życia i ludzkiego działania”⁵. Katechezy te, stanowią swoiste antropologiczne implikacje.

Dość często w nauczaniu katechetycznym Jana Pawła II pojawia się także temat człowieka z jego duszą i cielesnością. Dla podkreślenia jego godności i wolności, Jan Paweł II rozwijał tematykę stworzenia na „obraz i podobieństwo Boże”, jako wyraz tego, że Bóg poprzez swoją stwórczą moc panuje nad światem, a człowiek z Bożego przeznaczenia ma panować nad innymi stworzeniami. Biblia upatruje w tym fakcie szczyt stworzenia, a papieskie nauczanie o sferze cielesności i duchowości człowieka wprost do tego zmierza. To właśnie katechezy papieża oparte o biblijne prawdy, dotyczące stworzenia wszechświata, odnoszą nas do początków Objawienia, gdzie Bóg (*Elohim*) stwarza człowieka na swój *obraz i podobieństwo* (Rdz 1,26–27). Au-

katechizacji Kościół zawsze poświęcał wiele wysiłków, jako jednemu ze swych najważniejszych zadań, gdyż Zmartwychwstały Chrystus, przed powrotem do Ojca, dał Apostołom ostatnie polecenie, aby czynili uczniów ze wszystkich narodów i nauczali je zachowywać wszystko, cokolwiek im przykazał [...]”.

⁴ S. Nagy, *Znaczenie Magisterium Verbi Jana Pawła II dla Kościoła, teologii i chrześcijaństwa*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TT/jp2_magisterium.html [dostęp: 24.03.2017].

⁵ *KKK* 282, Poznań 1994, s. 75.

tor natchniony ukazuje zamysł i zamiary Stwórcy: *A wreszcie rzekł Bóg: Uczynimy człowieka na Nasz obraz, podobnego Nam* (Rdz 1,26). Według interpretacji Jana Pawła II, Bóg Stwórca w akcie stwarzania jak gdyby wchodzi „w siebie”, a stworzenie rozumie papież, jako dzieło Trójjedynego Boga. Jest ono przynależne Ojcu, Synowi i Duchowi Świętemu, bowiem cała Trójca Święta jest jednym i wspólnym (niepodzielnym) *principium* stworzenia⁶. W Boże plany wpisuje się także powołanie i godność stworzonego przez Boga człowieka. Według Jana Pawła II: „Człowiek jest powołany do pełni życia, która przekracza znacznie wymiary jego ziemskiego bytowania, ponieważ polega na uczestnictwie w życiu samego Boga”⁷.

Katechezy papieskie przypominają w sposób bezpośredni lub pośredni o fundamentalnej prawdzie wiary na temat stworzenia wszechświata i człowieka przez Trójjedynego Boga. W wielu miejscach wskazują na istotę stwórczego aktu, z równoczesnym uwydatnieniem różnych zagrożeń kierowanych w stronę kreacjonistycznego poglądu w ogóle, a w szczególności w stronę zagrożeń dotyczących się człowieka. W istocie, tajemnica Stworzenia, Bożego Narodzenia, czy też tajemnica Boga Wcielonego, pozwalają najlepiej zrozumieć relację, jaka powinna istnieć pomiędzy *sacrum* a *profanum*, między tym, co boskie, a tym, co ludzkie⁸.

BIBLIJNE UJĘCIE STWÓRCZEGO AKTU BOGA

Pierwsze rozdziały Biblii opisują historię początków świata i życia na ziemi. Według biblistów można wyodrębnić tu dwa opisy: kapłański i jahwistyczny. Mimo, że opowiadanie jahwistyczne zostało zamieszczone w *Księdze Rodzaju* na drugim miejscu (po opisie kapłańskim), jest ono jednak pod względem historycznym opowiadaniem starszym. Jahwistyczna relacja znakomicie oddaje także przewodnią myśl całej Biblii na temat dialogu Boga z człowiekiem. Opowiadanie to, zostało spisane prawdopodobnie około X w. przed Chrystusem⁹. W centrum uwagi Jahwista stawia w ścisłej relacji wobec siebie: Boga i człowieka. Chociaż opis ten nie zawiera określenia „obraz Boży”, jednak można dostrzec w nim istotne jego elementy: zdolność poznania samego siebie, doświadczenie własnego bytu w świecie, potrzebę wypełnienia człowieczej samotności, zależność od Boga. Relacja jahwistyczna zawiera to, czym zainteresowane są pozostałe księgi Biblii, a mianowicie niekończącą się „rozmowę” Stwórcy ze stworzeniem. Stąd stałym tematem zainteresowań autora natchnionego są Bóg i człowiek, których dialog dotyczy całej historii świata i żyjącego w nim człowieka.

W swoich katechezach Jan Paweł II wskazuje, że „biblijny opis stworzenia świata ma charakter ontologiczny, gdyż mówi o bycie i zarazem aksjologiczny: daje

⁶ Por. Jan Paweł II, *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny* (05.03.1986), w: Tenże, *Dziela Zebrane*, t. VI: *Katechezy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 138.

⁷ Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, n. 2, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 2003, s. 842.

⁸ Por. W. Słomka, *Państwo świeckie nie znaczy państwo ateistyczne*, „Tygodnik Katolicki Niedziela”, <http://niedziela.pl/arttykul/84543/nd> [dostęp: 27.03.2017].

⁹ Por. J.St. Synowiec, *Na początku. Wybrane zagadnienia Pięcioksięgu*, Warszawa 1987, s. 29.

świadectwo wartości”¹⁰. Opowiadanie jahwistyczne zawiera elementy mityczne, co pozwala przypuszczać, że jego anonimowy autor czerpał je z opowiadań ludów ościennych. Nawiązując do tego, Jan Paweł II wskazuje, iż prawda o stworzeniu świata i człowieka przez Boga, jest prawdą objawioną. Według autora katechez, tekst biblijny wyraża całkowitą zależność świata widzialnego od Boga Stwórcy, posiadającego pełną władzę nad wszelkim stworzeniem (*dominum altum*). Równocześnie przekaz biblijny podkreśla wartość wszystkich stworzeń w oczach Boga, który stwarzając świat, stworzył go dobrym¹¹.

W katechezach Jana Pawła II dotyczących dzieła stworzenia odnajdujemy podstawowe prawdy dogmatyczne:

- 1) Jedyne Bóg jest stwórcą świata, zaś potęga i stwórcza moc Boga jest nieprzekazywalna (*incommunicabilis*).
- 2) Bóg stworzył świat z własnej woli, bez żadnego zewnętrznego, ani też wewnętrznego zobowiązania; mógł stworzyć, albo nie stworzyć. Mógł stworzyć świat taki, a nie inny.
- 3) Świat został stworzony przez Boga w czasie, a więc nie jest odwieczny, po prostu ma początek w czasie.
- 4) Świat stworzony przez Boga jest nieustannie podtrzymywany przez Stwórcę w istnieniu. Owo podtrzymywanie, jest jakby ciągłym stwarzaniem (*conservatio est continua creatio*)¹².

Komentując opis stworzenia człowieka według Jahwisty Jan Paweł II zauważa, iż nie ma ono w sobie znamion przypadkowości, a ziemia nie jest wrogiem, lecz przyjacielem człowieka. Został on związany z materią ziemi, przez co ze względu na swe ciało jest pokrewny zwierzętom. Nie oznacza to jednak, że jest on równy ziemi, bowiem przez sam szczególnie sposób, w jaki został stworzony, pod każdym względem ją przerasta. Chociaż we wskazanym opisie nie ma mowy o duszy, to jednak można bez trudu wnioskować, że życie, jakim człowiek został obdarzony w akcie stworzenia, posiada naturę przerastającą zwykły wymiar cielesny (właściwy zwierzętom). Jest ono obdarzone ponadmaterialnym wymiarem duchowym, w którym zawiera się istotna podstawa obrazu Bożego, czyli człowiek – według opisu z *Księgi Rodzaju* (1,27)¹³.

W swoich katechezach Jan Paweł II nawiązuje także do drugiego z opowiadań o stworzeniu człowieka, zawartego w *Księdze Rodzaju* i przynależnego do źródła nazywanego tradycją kapłańską (Rdz 1,1–2,4). Bibliści datują to źródło na V w. przed Chrystusem¹⁴. Według papieża, opis ten ma charakter kosmologiczny, gdyż stworzenie człowieka zostało jak gdyby wkomponowane w rytm siedmiu dni stwo-

¹⁰ Jan Paweł II, *Stworzenie: Bóg powołuje z nicości do istnienia świat i człowieka* (29.01.1986), w: Tenże, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 236.

¹¹ Tamże.

¹² Por. tamże, s. 237.

¹³ Por. Jan Paweł II, *Człowiek – obraz Boży – istotą duchowo-cielesną* (16.04.1986), w: Tenże, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 263-264.

¹⁴ Por. J.St. Synowiec, *Na początku. Wybrane zagadnienia Pięcioksięgu*, s. 39.

rzienia świata¹⁵. Autor katechez zwraca też uwagę na charakterystyczną dla tego opisu wypowiedź Stwórcy: *Uczyńmy człowieka* (Rdz 1,26). Jan Paweł II rozumie ją, jako: wyjątkowy zamysł, w którym Bóg wypowiada się w liczbie mnogiej, co podkreślają słowa: *podobnego nam* (zgodnie z formą czasownika „uczynmy”). Według papieża, użyta w zwrotach liczba mnoga wskazywać może na Boskie „My” jednego Stwórcy, potwierdzając być może prawdę o Bogu Trójjedynym¹⁶. Jan Paweł zwraca też uwagę swoich słuchaczy na trzykrotne użycie w tym tekście czasownika „stworzył” (*bará*) Według niego, na taki charakter wskazuje również powracający w opisie stworzenia refren: Bóg wiedział, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre (Rdz 1,31)¹⁷.

W swoim nauczaniu, opierającym się o tekst źródła kapłańskiego, Jan Paweł II powraca też do słów autora *Księgi Rodzaju: stworzył męczyznę i niewiastę* (Rdz 1,27). Papież przypomina, że mężczyzna i kobieta różnią się w swej psychologicznej strukturze. Podkreśla wyraźnie, że człowiek od początku naznaczony jest znamiem męskości i kobiecości¹⁸. Z naznaczenia tego, wypływa błogosławieństwo płodności, nakaz rozmnażania się, zaludniania ziemi i czynienia jej sobie poddaną (Rdz 1,28). Człowiek jednak, jak zauważa papież, powołany został do panowania nad ziemią, ale nie do jej niszczenia¹⁹. Według o. prof. Zdzisława Kijasa z nakazu i błogosławieństwa człowiek ma stać się ogrodnikiem Bożego dzieła, czyli tym, który oddaną mu ziemię weźmie „pokojowo w posiadanie”. Jest to postawa gorliwego i roztropnego gospodarza²⁰.

W katechetycznym przekazie Jana Pawła II stworzenie człowieka jest tematem, który nie został zawężony tylko do *Księgi Rodzaju*. Papież sięga także po inne, choćby księgi mądrościowe Pisma Świętego. W katechezie: *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny* wskazuje na przedstawiony w *Księdze Mądrości* obraz Boga, jako tego, który stwarzając obdarowuje, czyli miłuje wszystkie stworzenia, oszczędza wszystko, bo jest miłośnikiem życia (por. Mdr 11,26)²¹. Mówiąc zaś o człowieku stworzonym na obraz Boga, papież Polak przypomina, że *dla nieśmiertelności Bóg stworzył człowieka, czyniąc go obrazem swej własnej wieczności* (2,23). Przytacza przy tym jeszcze tekst *Księgi Mądrości* Syracha: *Pan stworzył człowieka z ziemi i znów jej go zwróci (...). Przyodział ich w moc podobną swojej i uczynił ich na swój obraz*” (17,1.3). Według Jana Pawła II określenie „dla nieśmiertelności” dotyczy prawdy, że człowiek nie przestaje być obrazem Boga nawet po grzechu, a także w tym, że jest poddany śmierci. Nosi bowiem w sobie odblask Bożej mocy, związanej z wła-

¹⁵ Jan Paweł II, *Stworzenie: Bóg powołuje z nicości do istnienia świat i człowieka* (29.01.1986), s. 235; Tenże, *Człowiek stworzony na obraz Boga* (09.04.1986), w: Tenże, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 257.

¹⁶ Tamże, s. 258.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Jan Paweł II, *Człowiek – obraz Boży, jako podmiot poznania i wolności* (23.04.1986), w: Tenże, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 269.

¹⁹ Tamże, s. 270.

²⁰ Z.J. Kijas, *Początki świata i człowieka*, Kraków 2004, s. 96-97.

²¹ Por. Jan Paweł II, *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny* (5.03.1986), w: Tenże, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 241.

dążą poznawania i wolną wolą. Jest też autonomicznym podmiotem, źródłem swoich czynów, ale nie przestaje nosić w sobie istotnych cech zależności od Boga, swojego Stwórcy (przygodność ontologiczna)²².

W swych katechezach Jan Paweł II odnosi się też do *Księgi Hioba*, wskazując tym samym na panowanie Boga nad światem, Jego wszechwiedzę i opatrność (por. Hi 38–41). Rozmowę Hioba z Bogiem przypomina papież już w pierwszej z całego cyklu katechez dotyczących aktu stworzenia (katecheza: Tajemnica stworzenia). Prawdę o Bogu objawia wyznanie Hioba: *Wiem, że Ty wszystko możesz, co zamýślasz, potrafisz uczynić (...). Dotąd Cię znalazłem ze słyszenia, obecnie ujrzałem Cię wzrokiem* (Hi 42,2.5). Według autora katechez, prowadzone rozważania mają dopomóc słuchaczom ujrzeć, że w akcie stworzenia świata i człowieka Bóg zawarł pierwsze powszechne świadectwo swej miłości i pierwsze proroctwo w dziejach zbawienia²³. Przywołanie obrazu matki siedmiu synów z Księgi Machabejskiej oraz jej słów: *spójrzj na niebo i ziemię (...) z niczego stworzył je Bóg i że ród ludzki powstał w ten sam sposób* (2 Mch 7,28), stanowi papieskie wezwanie byśmy z wiarą podziwiali dzieło Stwórcy i wysławiali Jego wielkość, bo ziemia jest pełna Jego stworzeń²⁴.

W katechezie pt. *Prawda o stworzeniu należy do Objawienia*, Jan Paweł II przypomina wersety psalmów wskazujące na dzieło stwórcze Boga: *do Pana należy ziemia i to, co ją napelnia, świat i jego mieszkańcy, albowiem On go na morzach osadził* (Ps 24[23],1–2), albo: *Twoje jest niebo i Twoja jest ziemia; Ty założyłaś świat, wraz z tym, co go napelnia* (Ps 89[88],12). W Psalmie 95 mówi się o morzu, które jest własnością Boga, a także o stałym lądzie, który ukształtowały Jego ręce (por. Ps 95[94],5). Cytując fragmenty Psalmu 33, papież przypomina, że *ziemia jest pełna łaskowości Pańskiej, a przez słowo Pana powstały niebiosa [...]. Bo On przemówił, a wszystko powstało; On rozkazał, a zaczęło istnieć* (Ps 33[32],5–6.9)²⁵. Nawiązując do Psalmu 19: *Niebiosa głoszą chwałę Boga, dzieło rąk Jego nieboskłon obwieszcza*, Jan Paweł II wskazuje, że wewnętrzna chwała Boża zostaje niejako przeniesiona „na zewnątrz”, w wymiar stworzeń świata widzialnego i niewidzialnego²⁶.

Dopełnieniem starotestamentalnych tekstów opisujących akt stworzenia są w katechetycznym nauczania Jana Pawła II, teksty Nowego Testamentu. Mówiąc o stwórczym słowie Boga, papież przypomina Prolog z Ewangelii św. Jana: *Na początku było Słowo (...) Wszystko przez Nie się stało, a bez Niego nic się nie stało, co się stało* (J 1,1)²⁷. Prawdę o tym, że słowem Boga wszechświat został stwo-

²² Por. Jan Paweł II, *Człowiek stworzony na obraz Boga*, s. 259; Tenże, *Człowiek – obraz Boży, jako podmiot poznania i wolności*, s. 271.

²³ Jan Paweł II, *Tajemnica stworzenia* (8.01.1986), w: Tenże, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 228.

²⁴ Por. Jan Paweł II, *Prawda o stworzeniu należy do Objawienia* (15.01.1986), w: Tenże, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 232.

²⁵ Tamże, s. 231; por. Jan Paweł II, *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny*, s. 242.

²⁶ Por. Jan Paweł II, *Stworzenie: objawienie chwały Bożej* (12.03.1986), w: Tenże, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 248.

²⁷ Por. Jan Paweł II, *Prawda o stworzeniu należy do Objawienia*, s. 231; Tenże, *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny*, s. 242.

rzony, potwierdza cytowany przez autora katechez *List do Hebrajczyków* (11,3)²⁸. Według Jana Pawła II, Słowo które było nie tylko „u Boga”, ale „było Bogiem”, to Słowo właśnie w jedności z Ojcem stworzyło świat, a świat stał się przez Nie (J 1,10). Stworzyło zaś świat w sposób odpowiadający osobie (hipostazie) Słowa. Jako „obraz Boga niewidzialnego” (por. Kol 1,15) to Słowo, które jest Przedwiecznym Synem, odbłaskiem chwały Ojca i odbiciem Jego istoty (por. Hbr 1,3) – było zarazem Pierworodnym wobec każdego stworzenia (Kol 1,15) w tym znaczeniu, że wszystko zostało „stworzone w Słowie – Synu”, aby w czasie stać się – „poza Bogiem” – powołanym z nicości do istnienia światem stworzeń²⁹.

PATRYSTYCZNA WIZJA STWORZENIA ŚWIATA I CZŁOWIEKA

Doktryna o Bogu Stwórcy znalazła swoje miejsce w przekazach patrystycznych, bowiem tematyką tą zajęli się już Ojcowie apostołscy³⁰. Jan Paweł II w Liście Apostolskim *Patres Ecclesiae* podał definicję wczesnochrześcijańskich autorów mówiąc, że „Ojcami Kościoła słusznie nazywa się tych świętych, którzy w ciągu pierwszych wieków potęgą swej wiary, wzniosłością i bogactwem swej nauki wnieśli do niego nowe siły żywotne i sprawili, że się wspaniale rozwijał (por. Ga 4,19)³¹. Są rzeczywiście „ojcami” Kościoła, ponieważ od nich poprzez Ewangelię Kościół otrzymał życie (por. 1 Kor 4,15). Są również jego budowniczymi, ponieważ na jednym fundamencie, położonym przez Apostołów, którym jest Chrystus (por. 1 Kor 3,11), budowali Kościół Boży w jego zasadniczych strukturach³². Z kolei w encyklice *Fides et ratio* przedstawia Ojców Kościoła, jako „mistrzów mądrości”³³.

Źródła patrystyczne stanowiły dla papieża bardzo ważną rolę także w katechezach środowych, gdzie odnajdujemy bardzo często odwołania do Ojców Kościoła. Przyczyniał się do tego charakter papieskich wystąpień, które były dość długie i odnosiły się niejednokrotnie do trudnych zagadnień doktryny katolickiej. Dla papieża

²⁸ Jan Paweł II, *Prawda o stworzeniu należy do Objawienia*, s. 231.

²⁹ Jan Paweł II, *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny*, s. 242.

³⁰ Ojcowie apostołscy, nazwa ta odnosi się do najstarszych niebiblijnych, ale ortodoksyjnych pisarzy, odnosi się także do pism chrześcijańskich. Autorzy ich starają się w prostych słowach ukazać wierzącym znaczenie zbawienia, które objawiło się w Chrystusie i umocnić ich w nadziei na powtórne przyjście Pana. Domagają się posłuszeństwa wobec pasterzy gmin i przestrzegają przed herezjami i schizmami. [...] Patrolog J.B. Cotelier w dziele *Patres aevi apostolici* zaliczył do Ojców czasów apostołskich Barnabę, Klemensa Rzymskiego, Ignacego, Polikarpa i Hermasa. Później do grona tego, dodawano Papiasza i *List do Diogeneta*. W najnowszych czasach, w niektórych wydaniach uwzględniano też *Didache*. Por. B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 105.

³¹ Św. Wincenty z Lerynu, *Commonitorium* I, 3, w: PL 50, 641.

³² Jan Paweł II, *List Apostolski Patres Ecclesiae na 1600 lecie śmierci Św. Bazylego*, w: Tenże, *Dziela Zebrane*, t. III, *Listy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 626.

³³ Zob. Jan Paweł II, Encyklika, *Fides et ratio* 74, w: Tenże, *Dziela Zebrane*, t. I, *Encykliki*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 719.

była to przestrzeń, by odwołać się do dziedzictwa patrystycznego i skorzystać z myśli przechowanych do naszych, współczesnych czasów³⁴.

W jednej z pierwszych katechez omawianego cyklu („Katecheza systematyczna rodzi się z wiary i służy wierze”) Jan Paweł II podkreślał, że katecheza nazywana była przez Ojców Kościoła „nauczaniem religijnym”. Nie chodziło im jednak o zdobywanie wiedzy „o religii” (w tym wypadku chrześcijańskiej), ale o możliwie wszechstronne zgłębienie treści wiary. Tych treści, które zawierają się w Słowie Boga objawiającego, a bywają systematycznie nauczane przez Kościół (magisterium i życie)³⁵. W nauce o stworzeniu świadkowie najstarszej tradycji powtarzali w formie cytatów prawdy biblijne, natomiast ich dzieła miały najczęściej charakter praktyczno-etycznych wskazań, w których przypominali wyznawcom Chrystusa, jak należy żyć, by podobać się Stwórcy. W tym kontekście, papież przytacza dość często nauczanie św. Ireneusza, biskupa Lyonu [†ok. 202]. Autor ten, w dziele *Adversus haereses* wskazuje na człowieka, jako najwyższe dzieło Stwórcy, zasługujące na szczególną chwałę: *Gloria Dei vivens homo, vita autem hominis visio Dei*³⁶. Zdaniem Jana Pawła II potwierdza się tutaj prawdę, że człowiek jest chwałą Stwórcy przez sam fakt stworzenia na Jego obraz, a zwłaszcza przez to, że ma dostęp do prawdziwego poznania żywego Boga³⁷. Sięgając bezpośrednio do *Adversus haereses*, papież przypomniał swoim słuchaczom o trynitarnym wymiarze aktu stwórczego³⁸. Należy podkreślić, że Ireneusz³⁹, na którego wielokrotnie powołuje się papież, używał w przytoczonym wyżej dziele dość obrazowego stwierdzenia o „dwóch rękach” Boga, gdzie w oparciu o Pismo Święte podkreśla, że Słowo i Duch współpracowali w dziele stworzenia, będąc jakby „rękami Boga”. Te „ręce” stanowią jedno z Bogiem, przy jednoczesnym podziale funkcji: Ojciec kieruje wszystkim, Słowo jest Tym, kto ustawia rzeczy tj. daje im ciało i obdarza je bytem realnym, a Duch jest Tym, kto porządkuje i kształtuje. O wspólnym zaś działaniu Trójcy Świętej świadczą słowa biblijne „uczynimy” (Rdz 1,26)⁴⁰.

Konkludując powyższe myśli autor śródowych katechez, powołuje się na biskupa Lyonu twierdząc, że akt stworzenia to niewątpliwe dzieło Trójcy Świętej, przez fakt, że Syn sam „stał się ciałem”, a Duch Święty nieustannie ożywia to, co zostało stworzone⁴¹. Podkreśla również, że dla św. Ireneusza życie człowieka, to nieustanna

³⁴ Zob. N. Widok, *Ojcowie Kapadoccy w nauczaniu Jana Pawła II*, „Vox Patrum” 27(2007), t. 50-51, s. 214.

³⁵ Jan Paweł II, *Katecheza systematyczna rodzi się z wiary i w służbie wierze* (18.12.1984), w: Tenże, *Dzieła Zebrane*, t. VI: *Katechezy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 462.

³⁶ Św. Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses*, IV, 20,7, w: *PG* 7,1037.

³⁷ Jan Paweł II, *Człowiek Stworzony na Obraz Boga*, s. 623.

³⁸ Passus o tajemnicy trynitarniej znajdujemy chociażby w katechezie: *Więć Jezusa z Ojcem – Objawienie tajemnicy trynitarniej* (10.03.1998), w: Jan Paweł II, *Dzieła Zebrane*, t. VI: *Katechezy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 643.

³⁹ Interesujące wydaje się wskazanie w tym miejscu artykułu J. Królikowskiego, *Teologia Boga i Człowieka, Św. Ireneusz z Lyonu w interpretacji Jana Pawła II*, w: „Vox Patrum” 27 (2007), t. 50-51, s. 189-203.

⁴⁰ Więcej na ten temat w: A. Żurek, *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, Kraków 1993, s. 38.

⁴¹ Jan Paweł II, *Człowiek Stworzony na Obraz Boga*, s. 624.

chwała Boga. W tym miejscu warto wskazać na papieską katechezę, wygłoszoną w 1986 r. na Uniwersytecie w Lyonie. Jan Paweł II zacytował w niej autentyczny tekst Ireneusza: „Chwałą Boga jest żyjący człowiek, zaś życiem człowieka jest oglądanie Boga (...). Skoro ukazanie się Boga w świecie daje życie wszystkim na ziemi, to o ileż bardziej objawienie Ojca przez Słowo daje życie tym, którzy widzą Boga”⁴². Zatem, człowiek, by istnieć i działać musi poznać Boga Stwórcę, a także musi być przez Niego znany. Stąd, w swoim nauczaniu w Lyonie papież nazwał Ireneusza „równocześnie teologiem Boga i człowieka”⁴³.

W katechetycznym nauczaniu Jana Pawła II o akcie stworzenia znajdują miejsce także inni Ojcowie Kościoła, a wśród nich Grzegorz z Nyssy [† między 394–395]. To jeden z trzech wielkich Ojców kapadockich, filozof, teolog, poeta i mistyk, który nauczał, że „Bóg uczynił człowieka w taki sposób, aby mógł on sprawować swą funkcję króla ziemi (...). Człowiek został stworzony na podobieństwo Tego, który rządzi wszechświatem. Wszystko to wskazuje, że od samego początku jego natura nosi znamię królewskości (...). Jest on żywym obrazem, który przez swoją godność uczestniczy w doskonałości Boskiego wzoru”⁴⁴. Należy podkreślić, iż wspomniany Ojciec kapadocki nauczał, że człowiek jest zdolny do poznania Boga, ponieważ jest obrazem Bożym. Dzięki otrzymanemu podobieństwu (rozum, wolna wola, łaska) może zbliżyć się do swego Stwórcy⁴⁵. Papież z uznaniem odnosił się do nauki Nysseńczyka. Posługując się słowami jego nauczania wyjaśniał istotę szczególnego doświadczenia człowieka, jakim jest poznanie Stworzyciela świata: „Jest to poznanie pozwalające spotkać Boga przez uczestnictwo w procesie, który wschodnia tradycja nazywa przeobstwowieniem, i które dokonuje się dzięki wewnętrznemu i przemieniającemu działaniu Bożego Ducha”⁴⁶. Jan Paweł II posłużył się także słowami Kapadoczczyka w katechezie wygłoszonej w grudniu 2001 r. rozważając pieśń z *Księgi Daniela*, której to myślą przewodnią jest chwalenie Pana przez każde stworzenie (Dn 3,52–57). Natomiast w katechezie na temat pieśni z *Księgi Izajasza* papież zaznaczył, że uwielbienie dla Stwórcy powinno mieć miejsce na początku każdego dnia. Głębię tego uwielbienia papież wyraził właśnie słowami Grzegorza z Nyssy, pozostawiając taki komentarz: „Kiedy słyszymy słowo wszechmocny, myślimy o tym, że Bóg podtrzymuje w istnieniu wszystkie rzeczy, zarówno te, które są wytworem myśli, jak i te, które należą do stworzenia materialnego. Z tego bowiem powodu On zamyka okrąg ziemski, dlatego ma w swoim ręku krańce ziemi, dlatego w Jego dłoni mieści się niebo, dlatego mierzy wodę ręką, dlatego zawiera w sobie

⁴² Św. Ireneusz z Lyonu, *Adversus Haereses* IV 20, 7, w: *PG* 7,1037.

⁴³ Jan Paweł II, *Rozmyślanie nad dziełem św. Ireneusza* 2, w: *OsRomPol* 7 (1986), n. 11–12, s. 28.

⁴⁴ Jan Paweł II, *Trzeba zapobiec katastrofie ekologicznej*, s. 620. Papież przywołuje w swych rozważaniach następujący passus zaczerpnięty z Grzegorza z Nyssy: *De hominis opificio*, 4, w: *PG* 44,136, wyd. J.P. Migne. Paris 1857–1866; przekład polski tekstu: Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, tłum. M. Przyszychowska, Kraków 2006, s. 58.

⁴⁵ A. Żurek, *Wprowadzenie do Ojców...*, dz. cyt., s. 103.

⁴⁶ Jan Paweł II, katecheza *Poznać Ojca I* (17.03.1999), w: *OsRomPol* 20 (1999) n. 7, s. 46–47; zob. Gregorius Nyssenus, *Oratio catechetica* 37, w: *PG* 45, 98B.

całe myślące stworzenie: aby wszystkie rzeczy trwały w istnieniu, utrzymywane z mocą przez moc, która je scala⁴⁷.

Powołując się na patrystyczne dziedzictwo Kościoła, Jan Paweł II zwraca także uwagę na postać i dzieła św. Augustyna z Hippony (†430), którego nauka dotycząca stworzenia zainteresowała i zainspirowała wielu późniejszych teologów. W katechezie pt. *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny* papież przypomina, że Augustyn dzieło stworzenia przypisywał nade wszystko Ojcu, co jest zgodne z prawdą wiary, że Ojciec, Syn i Duch Święty są jedną i wspólną zasadą stworzenia⁴⁸. W świetle takiego rozumowania, Jan Paweł II niejednokrotnie uwydatniając myśl św. Augustyna, podkreślał w swoim nauczaniu, że właśnie człowiek, będący szczytem stworzenia stanowi odbicie Trójjedynego⁴⁹, gdyż, „Stwórca objawia się nam poprzez dzieła zrozumiałe dla umysłu, byśmy umysłem wznieśli się ku Trójcy, której ślady dostrzegamy w stworzeniu”⁵⁰.

W środowiskach katechez Jana Pawła II, dotyczących stworzenia świata i człowieka wspominani są także: św. Klemens Aleksandryjski (†ok. 202)⁵¹ i Orygenes (†254)⁵². Wymienieni Ojcowie interesowali się nie tyle stworzeniem, co przede wszystkim Stwórcą. Ciekawiło ich nie to, z czego Bóg stworzył wszechświat, lecz kto go stworzył i jak to uczynił⁵³. Myśli Ojców i pisarzy Kościoła przeniknęły do teologii średniowiecznej. Przykładem może być tutaj św. Tomasz z Akwinu, którego Jan Paweł II postawił w szeregu najwybitniejszych osobowości Kościoła i zdecydowanie uznał go za „mistrza sztuki myślenia i wzór właściwego uprawiania teologii”⁵⁴. Podążając za autorem *Sumy teologicznej*, w katechezie o Opatrzności Bożej papież przytoczył słowa tego wielkiego Ojca Kościoła *ratio ordinis rerum in finem* (rozumne uporządkowanie rzeczy według ich celu)⁵⁵, aby podkreślić, że

⁴⁷ Jan Paweł II, *Katecheza Pieśń Iz 40,10–17 – dobroć i wielkość Boga* 5 (20.11.2002), w: *OsRomPol* 24 (2003) n. 3, s. 32. Zob. Gregorius Nysenus, *Teologia Trynitarna*, Milano 1994, s. 625.

⁴⁸ Jan Paweł II, *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny*, s. 608.

⁴⁹ Jan Paweł II, *List apostolski Augustinum Hipponensem*, w: *Listy Apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, Kraków 2013, s. 229–233.

⁵⁰ Św. Augustyn, *De Trinitate*, VI, 10, 12, w: *Patrologiae Cursus Completus Series Latina* 42, 932; Św. Augustyn, *O Trójcy Świętej*, tłum. M. Stokowska, Poznań 1963, s. 233. Zob. J. Pałucki, *Bóg Jeden w Trójcy Osób genezę i wzorem Kościoła*, Lublin 2007, s. 53.

⁵¹ Klemensa znamy przede wszystkim, jako autora czterech dzieł: *Zachęty do Greków*, *Pedagogia*, *Kobierców* znanych też, jako *Stromata*, oraz rozprawy przypominającej homilię: *Czy bogaty może być zbawiony?* Więcej na temat Klemensa w: A. Żurek, *Wprowadzenie do Ojców Kościoła*, s. 41.

⁵² Orygenes, zwany też Adamatinos (człowiek ze stali), jeden z najwybitniejszych autorów chrześcijańskich epoki patrystycznej, większość jego twórczości poświęcona jest Pismu Świętemu, często nazywany „twórcą wiedzy biblijnej” (Quasten). Zob. Tamże, s. 46–55. O Orygenesie więcej w artykule H. Pietrasa, *Orygenes w Pismach i Wystąpieniach Jana Pawła II*, „Vox Patrum” 27(2007), t. 5–51, s. 205–211.

⁵³ Z. Kijas, *Początki świata i człowieka*, s. 108.

⁵⁴ Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio* 43, w: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. II, Kraków 1996, s. 863–864.

⁵⁵ Por. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*, I, q. 22, a 1.

wszystko, co Bóg stwarza jest Jemu podporządkowane, a w człowieku, jako obrazie Bożym całe stworzenie widzialne ma przybliżyć się do Boga⁵⁶.

Konkludując powyższe myśli należy powiedzieć, że Jan Paweł II analizując naukę Ojców Kościoła, utwierdza w przekonaniu odbiorców swoich katechez, że istnienie Boga Trójjedynego, któremu zawdzięczamy stwórczy akt świata pełnego stworzeń, ma dla wierzących szczególny wymiar, bo człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boże jest Jego odbłaskiem. Poznanie tego rodzaju, oparte o starochrześcijańską Tradycję jest szczególnie wartościowe, bowiem doskonali i zbliża do Boga Zbawcy. Także czasy współczesne dzięki katechetycznemu nauczaniu Jana Pawła II dowartościowały przekazy historyczne poprzez powrót do nauki Ojców Kościoła, którzy w oparciu o Biblię nauczali o Bogu Stwórcy.

PODSUMOWANIE

Według Jana Pawła II prawda o stworzeniu, jako przedmiot i treść wiary chrześcijańskiej jest najwyraźniej ukazana jedynie w Objawieniu, czyli na kartach Pisma Świętego. Papież przypomina, że nie znajdujemy tej prawdy ani w żadnej pozabiblijnej kosmologii mitologicznej, ani też w spekulacjach największych teologów starożytności. Dlatego też jego katechezy są przeniknięte odniesieniami do Biblii, a także pogłębioną refleksją biblijną na temat stworzenia świata i człowieka.

Szczególnie żywą interpretację tekstów biblijnych odnoszących się do tematu stworzenia odnajduje papież w pismach wczesnochrześcijańskich autorów. Szacunek papieża dla ich autorytetu, wyrażony w liście *Patres Ecclesiae*, odzwierciedlony zostaje w częstym przytaczaniu dzieł największych autorytetów Kościoła pierwszych wieków, takich jak Ireneusz z Lyonu, Augustyn z Hippony, czy Grzegorz z Nyssy. Potwierdza to w sposób szczególny biblijność ich nauczania i szczególne umiłowanie Pisma Świętego.

THE VISION OF CREATION OF THE WORLD AND MAN IN CATECHETIC PREDICTIONS BY JOHN PAUL II – THE BIBLICAL AND PATRISTIC APPROACH

SUMMARY

According to John Paul II, the truth about Creation, as the object and content of the Christian faith, is presented in the most explicit manner only in the Revelation, that is in the Holy Bible. The Pope is reminding that we do not find this truth either in any mythological cosmology outside the Bible or in speculations of the greatest ancient theologians. That is the

⁵⁶ Jan Paweł II, *Opatrzność Boża a wolność człowieka* (21.05.1986), w: Tenże, *Dziela Zebrane*, t. VI: *Katechezy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 661.

reason why his catecheses are full of biblical references and a deep biblical reflection on the creation of the world and a man.

A particularly vivid interpretation of biblical texts referring to the subject of Creation the Pope finds in the writings of early Christian writers. The Pope's respect for their authority, expressed in the *Patres Ecclesiae* Letter, is reflected by frequent quoting of works by the greatest Church authorities of the first centuries, such as St. Irenaeus of Lyons, St. Augustine of Hippo, or Gregory of Nyssa. This confirms in a special way the biblical character of their teachings and a special affection for the Holy Bible.

DIE VISION DER WELT- UND MENSCHENSCHÖPFUNG IN DER KATECHETISCHEN VERKÜNDIGUNG VON JOHANNES PAULS II. – BIBLISCHER UND PATRISTISCHER ANSATZ

ZUSAMMENFASSUNG

Nach Johannes Paul II. wird die Wahrheit über die Schöpfung als Gegenstand und Inhalt des christlichen Glaubens nur in der Offenbarung – d.h. auf den Seiten der Heiligen Schrift am deutlichsten dargestellt. Der Papst erinnert uns daran, dass wir diese Wahrheit weder in einer außerbiblischen mythologischen Kosmologie noch in den Spekulationen der größten Theologen des Altertums finden. Deshalb sind seine Katechesen von Verweisen auf die Bibel sowie von einer vertieften biblischen Reflexion über die Welt- und Menschenschöpfung durchdrungen. Eine besonders lebendige Interpretation der biblischen Texte, die sich auf das Thema der Schöpfung beziehen, findet der Papst in den Schriften frühchristlicher Autoren. Sein Respekt vor ihnen wurde im Brief *Patres Ecclesiae* zum Ausdruck gebracht und spiegelt sich im häufigen Zitieren der größten Kirchenautoritäten der ersten Jahrhunderte wider wie Irenäus von Lyon, Augustinus von Hippo und Gregor von Nyssa. Das bestätigt insbesondere die biblische Natur ihrer Lehren und ihre besondere Liebe zur Heiligen Schrift.

WIZJA STWORZENIA ŚWIATA I CZŁOWIEKA W KATECHETYCZNYM PRZEPOWIADANIU JANA PAWŁA II – – UJĘCIE BIBLIJNE I PATRYSTYCZNE

STRESZCZENIE

Według Jana Pawła II prawda o stworzeniu, jako przedmiot i treść wiary chrześcijańskiej jest najwyraźniej ukazana jedynie w Objawieniu, czyli na kartach Pisma Świętego. Papież przypomina, że nie znajdujemy tej prawdy ani w żadnej pozabiblijnej kosmologii mitologicznej, ani też w spekulacjach największych teologów starożytności. Dlatego też jego katechezy są przeniknięte odniesieniami do Biblii, a także pogłębioną refleksją biblijną na temat stworzenia świata i człowieka.

Szczególnie żywą interpretację tekstów biblijnych odnoszących się do tematu stworzenia odnajduje papież w pismach wczesnochrześcijańskich autorów. Szacunek papieża dla ich autorytetu, wyrażony w liście *Patres Ecclesiae*, odzwierciedlony zostaje w częstym przytaczaniu dzieł największych autorytetów Kościoła pierwszych wieków, takich jak Ireneusz z Lyonu, Augustyn z Hippony, czy Grzegorz z Nyssy. Potwierdza to w sposób szczególny biblijność ich nauczania i szczególne umiłowanie Pisma Świętego.

BIBLIOGRAFIA

- Jan Paweł II, *Dziela Zebrane*, t. VI: *Katechezy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007.
- Jan Paweł II, *Człowiek – obraz Boży – istotą duchowo-cieleśną* (16.04.1986), w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 263–268.
- Jan Paweł II, *Stworzenie: Bóg powołuje z nicości do istnienia świat i człowieka* (29.01.1986), w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 235–240.
- Jan Paweł II, *Człowiek – obraz Boży, jako podmiot poznania i wolności* (23.04.1986), w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 269–274.
- Jan Paweł II, *Człowiek stworzony na obraz Boga* (09.4.1986), w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 257.
- Jan Paweł II, *Stworzenie: objawienie chwały Bożej* (12.03.1986), w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 247–251.
- Jan Paweł II, *Stworzyciel: Bóg Trójjedyny* (5.03.1986), w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 241–246.
- Jan Paweł II, *Tajemnica stworzenia* (8.01.1986), w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 225–229.
- Jan Paweł II, *Prawda o stworzeniu należy do Objawienia* (15.01.1986), w: Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Stworzyciela*, red. S. Dziwisz, J. Kowalczyk, T. Rakoczy, Watykan 1987, s. 230–234.
- Jan Paweł II, *Katecheza systematyczna rodzi się z wiary i w służbie wierze* (18.12.1984), w: Jan Paweł II, *Dziela Zebrane*, t. VI: *Katechezy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 462
- Jan Paweł II, *Więź Jezusa z Ojcem – Objawienie tajemnicy trynitarnej* (10.03.1998), w: Jan Paweł II, *Dziela Zebrane*, t. VI: *Katechezy*, red. P. Ptasznik, T. Dzidek, Z. Kijas, J. Poniewierski i inni, Kraków 2007, s. 643.
- Ojciec Święty Franciszek, Encyklika *Laudato si'*: *W trosce o wspólny dom*, Kraków 2015
- Altaner B, Stuiber A., *Patrologia*, przeł. P. Pachciarek, Warszawa 1990.
- Kijas Z., *Początki świata i człowieka*, Kraków 2004.
- Synowiec J. St., *Na początku. Wybrane zagadnienia Pięcioksięgu*, Warszawa 1987.